

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Психологія агресії»
вибіркових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
053 Психологія (практична психологія)

за темою: Агресія: визначення і основні теорії

Харків 2020

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.2020 № 9

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 16.09.2020 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 18.09.2020 № 5

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол № 9 від 07.09.2020)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії
фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А.А.

План лекції

- 1.Визначення поняття «агресія».
- 2.Форми та види агресивної поведінки.

Рекомендована література:

Основна:

1. Бэррон Р. Агрессия : учеб. Пособие. СПб. : Питер, 2000. – 351 с.
2. Конфліктологія: [Підручник для студентів вищ. навч. закл. юрид. спец.] / Л.М. Герасіна, М.І. Попов, Н.П. Осіпова та ін.; За ред. Професорів Л. М. Герасіної та М.І. Панова. Харків: Право, 2002. 256 с.

Допоміжна:

1. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учеб. пособие М. : Флинта, 1998.- 96с.
2. Русинка І. Конфліктологія. Психологія запобігання і управління конфліктами: Навчальний посібник; Мін-во освіти і науки України. К.: Професіонал, 2007. 334 с.
3. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2004. 182 с.

Текст лекції

Агресія (від лат. Aggreedere - нападати) - поведінка, спрямована на нанесення фізичної чи психологічної шкоди, аж до знищення об'єкта агресії. У ролі об'єктів можуть виступати живі істоти або предмети. Агресія може виникнути як реакція людини на фрустрацію, стрес, психологічний або фізичний дискомфорт. Стан агресії супроводжується гнівом, ворожістю, ненавистю і т.п. Агресивна поведінка може служити засобом досягнення будь-якої мети - наприклад, підвищення власного статусу за рахунок самоствердження.

Агресія як поведінка. Наше визначення передбачає, що агресію слід розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Це важливе твердження породило велику плутанину. Термін агресія часто асоціюється з негативними емоціями - такими як злість; з мотивами - такими як прагнення образити або нашкодити; і навіть з негативними установками - такими як расові або етнічні забобони. Незважаючи на те що всі ці фактори, без сумніву, відіграють важливу роль в поведінці, результатом якого стає заподіяння шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій. Як ми скоро побачимо, злість зовсім не є необхідною умовою нападу на інших; агресія розгортається як в стані цілковитого холонокровності, так і надзвичайно емоційного збудження. Також зовсім не обов'язково, щоб агресори ненавиділи чи навіть не симпатизували тим, на кого спрямовані їхні дії. Багато заподіюють страждання людям, до яких відносяться скоріше позитивно, ніж негативно. Випадки насильства в сім'ї або агресивна поведінка у бушменів (див. Початок глави), яких за миролубство і охоче співробітництво зазвичай називали «безпечними людьми» (Thomas, 1959), можуть бути прикладом цього.

У світлі того, що негативні емоції, мотиви і установки не завжди супроводжують прямі нападки на інших, ми обмежимо використання терміна агресія сферою явно зловмисного поведінки і розглянемо інші фактори окремо. Агресивність - властивість особистості, що полягає в готовності і перевазі використання насильницьких коштів для реалізації своїх цілей. Агресія - прояв агресивності в деструктивних діях, метою яких є нанесення шкоди тій чи іншій особі. Агресивність у різних осіб може мати різну ступінь вираженості - від майже повної відсутності до граничного розвитку. Ймовірно, гармонійно розвинена особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Потреби індивідуального розвитку і суспільної практики повинні формувати в людях здатність до усунення перешкод, а часом і до фізичного подолання того, що протидіє цьому процесу. Повна відсутність агресивності призводить до податливості, нездатності зайняти активну життєву позицію. Разом з тим надмірний розвиток агресивності по типу акцентуації починає визначати весь вигляд особистості, перетворює її в конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію, а в своєму крайньому вираженні є патологією (соціальною та клінічною): агресія втрачає раціонально-виборчу спрямованість і стає

звичним способом поведінки, проявляючись у невинуватій ворожості, злостивості, жорстокості, негативізмі.

Агресія і намір. У нашому визначенні термін агресія передбачає дії, за допомогою яких агресор навмисно заподіює шкоду своїй жертві. На жаль, введення критерію навмисного заподіяння шкоди породжує немало серйозних труднощів. По-перше, питання в тому, що ми маємо на увазі, кажучи, що одна людина має намір нашкодити іншому. Звичайне пояснення таке, що агресор по своїй волі образив жертву, і це викликає багато важливих питань, з приводу яких не припиняються філософські дискусії, і в особливості серед фахівців з філософії науки (Bergman, 1966).

По-друге, як стверджують багато відомі вчені, наміри — це особисті, приховані, недоступні прямому спостереженню задуми (Buss, 1971; Bandura, 1983). Про них можна судити за умовами, які передували або слідували за обговорюваними актами агресії. Подібні висновки можуть робити як учасники агресивного взаємодії, так і сторонні спостерігачі, які в будь-якому випадку впливають на пояснення даного наміри (Міхальський, Smith & Brown, 1974).

Отже, включення категорії наміри у визначення агресії привносить хиткість і суперечливість у розуміння того, чи є те чи інше дію актом агресії.

Однак іноді намір заподіяти шкоду встановлюється досить просто — агресори часто самі зізнаються в бажанні нашкодити своїм жертвам і часто шкодують про те, що їхні нападки були безрезультатні. І соціальний контекст, у якому розгортається агресивна поведінка, часто виразно свідчить про наявність подібних намірів. Уявімо собі, наприклад, наступну сцену. В барі якийсь чоловік обсипає іншого лайкою, і в кінцевому рахунку в останнього уривається терпець, і він б'є свого кривдника порожній пивною пляшкою по голові. В даному випадку немає достатніх підстав сумніватися в тому, що кривдник мав намір образити чи завдати шкоду потерпілому і його дії повинні розцінюватися як агресивні.

Однак зустрічаються ситуації, коли наявність або відсутність агресивного наміру встановити набагато важче. Розглянемо, наприклад, такий інцидент. Жінка, приводячи в порядок свій пістолет, випадково стріляє і вбиває опинився поруч людини. Якщо вона глибоко шкодує і стверджує, що це результат нещасного випадку, то на перший погляд може здатися, що тут не було наміру заподіяти шкоду і що її поведінка, незважаючи на виняткову необережність, не є прикладом міжособистісної агресії. Якщо ж при подальшому розслідуванні виявилось б, що жертва отримала надзвичайно вигідну ділову пропозицію, в якому була дуже зацікавлена стріляла жінка, а «нещасний випадок» стався відразу після бурхливого обговорення планів з майбутньою жертвою, ми могли б запідозрити, що в цьому випадку все ж могло мати місце намір заподіяти шкоду.

Тим не менш, незважаючи на труднощі, пов'язані з встановленням наявності або відсутності агресивного наміру, є кілька серйозних причин, які дозволяють залишити цей критерій у нашому визначенні агресії. По-перше, якби у визначенні не згадувалося навмисне заподіяння шкоди, необхідно було б кожне випадкове образу чи нанесення ушкодження (див. ситуацію під номером 3 на сторінці 25) класифікувати як агресію. Зважаючи на те, що люди час від часу ображають почуття інших, прищемляють кому-небудь пальці дверима і навіть калічать один одного в дорожньо-транспортних пригодах, представляється важливим відрізнити подібні дії від агресії.

По-друге, якщо виключити обов'язкову наявність наміри з нашого визначення агресії, було б необхідно характеризувати дії хірургів, стоматологів і навіть батьків, що застосовують дисциплінарні заходи впливу на дітей, як агресивні. Звичайно, в деяких випадках агресори можуть приховувати своє прагнення заподіяти біль або страждання іншим: без сумніву, існують стоматологи, які відчувають деяке задоволення від того, що пацієнтові боляче, а інші батьки б'ють своїх дітей, щоб ті відчули дискомфорт. Однак немає особливого сенсу кваліфікувати ці дії як агресію: врешті-решт, вони здійснюються заради якої б то не було користі.

Нарешті, якби критерій наміри був виключений з нашого визначення, то приклади, в яких спроби заподіяти шкоду робляться, але виявляються безуспішними (див. ситуацію під номером 4 на сторінці 25), не можна було б оцінити як агресію, навіть незважаючи на те що, будь у агресора трохи більш потужна зброя, більш точний приціл або більш високу майстерність, жертва отримала б більш серйозні каліцтва.

Подібні приклади випадкового неспричинення шкоди необхідно розглядати як агресію, навіть якщо жертві, всупереч очікуванням, не було завдано шкоди.

Тому, враховуючи всі вищенаведені міркування, дуже важливо визначати агресію не тільки як поведінка, що заподіює шкоду або шкоду іншим, але і як будь-які дії, що мають на меті досягнення таких негативних наслідків.

Агресивні прояви можуть бути: 1) засобом досягнення певної мети; 2) способом психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби; 3) самоціллю; 4) способом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

Таким чином, агресивність людини неоднорідна, коливається від слабкого до крайнього ступеня, різна за своєю модальністю та призначенням.

Можна виділити параметри агресивності різної модальності, що відрізняються:

- 1) інтенсивністю агресії, її жорстокістю;
- 2) спрямованістю на конкретну особу або взагалі на всіх людей;
- 3) ситуативністю або стійкістю агресивних тенденцій особистості.

Умовно можна виділити такі різновиди поведінки з погляду агресивності (форми агресивної поведінки):

- 1) *антиагресивність* - негативне ставлення до будь-яких агресивних проявів людини, яка завжди намагається примиритися з людьми, вважає для себе неможливим бити слабкого, жінку, дітей, каліку; у разі конфлікту вважає, що краще піти, стерпіти або звернутися в міліцію, обороняється лише при явному фізичному нападі;
- 2) *інтринсивна агресія*, мотивована задоволенням, одержуваням від виконання умовно-агресивної діяльності (гра, боротьба, змагання), яка не має мети заподіяння шкоди. Таким чином, спорт є соціально прийнятною формою прояву агресивних тенденцій людини, своєрідною розрядкою агресії, а також формою самоствердження, підвищення соціального статусу та отримання матеріальних благ (для професійних спортсменів);
- 3) *агресивність недиференційована* – несильний прояв агресії, що виражається в дратівливості і скандалах з приводу і з самими різними людьми, у запальності, різкості, грубості. Але ці люди можуть дійти до фізичної агресії і навіть злочинів на сімейно-побутовому ґрунті;
- 4) агресивність локальна, або імпульсивна, - агресія проявляється як безпосередня реакція на ситуацію конфлікту, людина може словесно образити супротивника (вербальна агресія), але припускає й фізичні засоби агресії, може вдарити, побити і т.п. Ступінь загального роздратування виражена менше, ніж у попередньому типі;
- 5) *умовна, інструментальна агресія*, пов'язана з самоствердженням, проявляється для досягнення будь-якої значущої мети; наприклад, змагання;
- 6) *ворожа агресивність* - стійкі емоції злості, ненависті, заздрості, людина свою ворожість проявляє відкрито, але не прагне до зіткнення сторін, реальна фізична агресія може бути і не дуже вираженою. Ненависть може бути спрямована на конкретну особу, сторонні незнайомі люди можуть викликати у такої людини роздратування і злість без жодного приводу. Виникає бажання принизити іншу людину, відчуваючи до нього презирство і ненависть, саме цим домогтися поваги оточуючих;
- 7) *жорстока агресія* - насильство і агресія як самоціль, агресивні дії завжди перевищують дії противника, відрізняються зайвою жорстокістю і особливою злістю: мінімальний привід і максимальна жорстокість. Такі люди здійснюють особливо жорстокі злочини;
- 8) *психопатична агресія* - жорстока і часто безглузда агресія, повторювані акти агресії (агресивний психопат, «маніяк-вбивця»);
- 9) *агресія за мотивом групової солідарності*- агресія або навіть вбивство відбувається внаслідок прагнення слідувати груповим традиціям, затвердити себе в очах своєї групи, бажання отримати схвалення своєї групи, показати свою силу, рішучість, безстрашність. Цей вид агресії часто проявляється в групах підлітків;
- 10) *військова агресія* (дії військовослужбовців у бойових умовах, вбивство ворога) є соціально визнаною формою агресії за мотивом групової (або національної) солідарності, реалізуються соціальні традиції «захисту вітчизни», «захисту певних ідей», наприклад, захисту демократії, захисту правопорядку;
- 11) *сексуальна агресія різного ступеня* - від сексуальної грубості до зґвалтування або сексуального знущання й вбивства. Фрейд стверджував, що сексуальність більшості чоловіків містить у собі домішка

агресії, бажання підкоряти, так що садизм - просто відокремлення і гіпертрофія агресивного компонента, властивого нормальної сексуальності. Зв'язок сексу і агресії підтверджується й експериментально. Ендокринологи констатували, що агресивна поведінка самців і їх сексуальна активність обумовлені впливом одних і тих же гормонів - андрогенів, а психологи - що виражені компоненти агресивності присутні в еротичних фантазіях, а й іноді в сексуальній поведінці чоловіків. А з іншого боку, придушення сексуальних потягів, сексуальна незадоволеність людей також супроводжується зростанням роздратування й агресивних імпульсів; відмова жінки від задоволення сексуального бажання чоловіка призводить знову ж до агресії. Умовна агресія і статеве збудження, мабуть, взаємодіють у людей, як і у деяких тварин. Наприклад, у хлопчиків-підлітків ерекція часто виникає під час метушні, силової боротьби, але ніколи - у справжній бійці. Гра закоханих, коли чоловік як би «полює» за жінкою, долаючи її умовну боротьбу і опір, дуже сексуально збуджує його, тобто тут умовний «гвалтівник» виступає і як спокусник. Але є група чоловіків, які можуть випробувати сексуальне збудження і задоволення тільки в разі дійсної агресії, насильства, побиття, приниження жінки. Така патологічна сексуальність часто переростає в сексуальний садизм, сексуальні вбивства.

Китайський філософ Сюн-цзи вважав, що людина має "злу природу". Інший китайський філософ Мен-цзи проголосив ідею про те, що всі люди народжуються добрими або щонайменше морально нейтральними, а потім вплив порочних суспільних факторів може призвести до того що людина стає злою. Філософ був переконаний, що раз людина за своєю природою добра, то, отже, примушувати її до скоєння зла значить примушувати до вчинення протиприродного.

Ворожа агресія у протилежність інструментальних агресії.

Як ми зазначали, агресія може бути представлена у вигляді дихотомії (фізична - вербальна, активна - пасивна, пряма - непряма). Завершуючи обговорення цієї теми, розглянемо останній варіант дихотомічного поділу агресії - агресію ворожу і інструментальну.

Термін ворожа агресія докладемо до тих випадків прояву агресії, коли головною метою агресора є заподіяння страждань жертви. Люди, які виявляють ворожу агресію, просто прагнуть заподіяти зло або шкоду того, на кого вони нападають. Поняття інструментальна агресія, навпаки, характеризує випадки, коли агресори нападають на інших людей, переслідуючи цілі, не пов'язані із заподіянням шкоди. Іншими словами, для осіб, які виявляють інструментальну агресію, нанесення шкоди іншим не є самоціллю. Швидше вони використовують агресивні дії в якості інструменту для здійснення різних бажань.

Цілі, що не передбачають заподіяння шкоди, що стоять за багатьма агресивними діями, включають примус і самоствердження. У разі примусу зло може бути заподіяно з метою вплинути на іншу людину або «наполягти на своєму» (Tedeschi & others, 1974). Наприклад, за спостереженнями Паттерсона, діти використовують різноманітні форми негативного поведінки: стукають кулаками, вередують і відмовляються слухатися - і все це робиться з метою утримати владу над членами сім'ї. Звичайно, подібна поведінка закріплюється, коли маленьким агресорам періодично вдається змусити своїх жертв піти на поступки. Аналогічно агресія може служити меті самоствердження або підвищення самооцінки, якщо така поведінка отримує схвалення з боку інших. Наприклад, людина може здатися «непохитним» і «сильним» у відносинах з іншими, якщо нападає на тих, хто його провокує або дратує. Яскравий приклад інструментальної агресії являє собою поведінку підліткових банд, які тиняються вулицями великих міст у пошуках випадку витягти гаманець у нічого не підозрює перехожого, заволодіти гаманцем або зірвати з жертви дорогу прикрасу. Насильство може знадобитися і при скоєнні крадіжки - наприклад, в тих випадках, коли жертва чинить опір. Однак основна мотивація подібних дій - нажива, а не заподіяння болю і страждань наміченим жертвам. Додатковим підкріпленням агресивних дій в цих випадках може служити захоплення ними з боку приятелів.

Хоча багато психологів визнають існування різних типів агресії (наприклад, Bandura, 1989; Buss, 1961; Fechbah, 1970; Hartup, 1974; Rule, 1974), скрізь це положення викликає полеміку. Так, на думку Бандури, незважаючи на відмінності в цілях, як інструментальна, так і ворожа агресія спрямовані на вирішення конкретних завдань, а тому обидва типу можна вважати інструментальної агресією.

У відповідь на цю критику деякі вчені запропонували різні визначення для цих двох типів агресії. Зильманн (Zillmann, 1970) замінив «ворожу» і «інструментальну» на «обумовлену подразником» і «обумовлену спонуканням». Агресія, обумовлена подразником, відноситься до дій, які

робляться передусім для усунення неприємної ситуації або ослаблення її шкідливого впливу (наприклад, сильний голод, погане поводження з боку інших). Агресія, обумовлена спонуканням, відноситься до дій, які здійснюються передусім з метою досягнення різних зовнішніх вигод.

Додж і Койи (Dodge & Coie, 1987) запропонували використовувати терміни реактивна і проактивна. Реактивна агресія передбачає відплату у відповідь на реально усвідомлювану загрозу. Проактивна агресія, як і інструментальна, породжує поведінку (наприклад, примус, вплив, залякування), спрямоване на отримання певного позитивного результату. Ці вчені провели серію досліджень, у яких виявили відмінності між двома типами агресії. Автори виявили, що проявляють реактивну агресію учні початкових класів (хлопці) схильні перебільшувати агресивність своїх однолітків і тому відповідають на уявну ворожість агресивними діями. Учні, які демонстрували проактивну агресію, не допускали подібних помилок в інтерпретації поведінки своїх однолітків.

Дослідження Доджа і Койи представили емпіричні докази існування двох різних типів агресії. Незалежно від вибору терміна, що позначає ці різні види агресії, очевидно: існують два типи агресії, мотивовані різними цілями.